

Slachta Krisztina

Német–német migráció a 20. század második felében

Bevezető

A 20. század második felének német történelmét alapvetően meghatározta a német megosztottság, ami egyben a két német állam közötti vándorlás története. A korszak politikatörténeti fordulópontjaivá szintén olyan események váltak, melyek a megosztottság kezdetéhez vagy végéhez, illetve a migráció lehetőségeihez és útjaihoz kapcsolódnak, mint a belnémet határ lezárása, a Berlieni Fal felépítése, a tranzitegyezmények, végül pedig a határnyitás, a fal megnyitása. Az NDK-t elhagyni szándékozó állampolgárok nyomása, a számtalan egyéni történet, tragédia, a hétköznapi emberek mindennapi tapasztalatának szintjén is folyamatosan életben tartotta és táplálta a keletnémet államon belüli feszültséget, a permanens krízis állapotát. Míg a politika világában és az erőltetett társadalomátalakítási folyamat nyomán jelentkező feszültségcök az összes többi szovjetizált kelet-európai országot feszítették, addig az NDK-nak a kiutazni vágyó emberek tízezreinek folyamatos nyomásával is szembe kellett néznie negyvenéves történelme során.

A 20. század második felének kelet-európai diktatúráinak áldozatai, a személyes tragédiák sora nem, vagy csak nagyon nehezen számszerűsíthető. Nehezen meghatározható azok száma is, akik az NDK-ban a politikai elnyomás, az állambiztonsági szervek áldozatai voltak, azok pedig, akiket ugyan nem érintett ügyiratokban megragadható, esetté váló elnyomás, de életük kilátástalanná vált, azt személyes tragédiaként élték meg, a történeti kutatás számára gyakorlatilag elérhetetlenek maradnak. A német–német határon, a Berlieni Falnál, vagy a „baráti” szocialista országok határain átszöktek, elfogottak vagy lelőttek számszerűsíthetőek ugyan, ám ők mindössze a jéghegy csúcsát jelentik, másrészt még bő 25 évvel a rendszerváltás után is nehézséget okoz megbízható, pontos adatok publikálása.

1945 januárjában kezdődött meg a második világháború utáni európai lakosság kényszermigrációjának hosszú folyamata, ami összességében közel ugyanannyi embert érintett, mint maguk a háborús események.¹ A 20. század második

---

¹ Beer 2011. 12–13.

felének német–német migrációja két fő irány mentén követhető nyomon: elsőként az 1944 decemberében – 1945 januárjában meginduló, az ún. keleti területekről a mai Németország területére érkező menekültáradat és a kelet- és délkelet-európai németek kitelepítése (Vertreibung) jelentett többmillió migrációs, vagyis kényszermigrációs hullámot. A kitelepítések 1950-re lezárultak ugyan, ám az ún. későn áttelepülők (Spätaussiedler), valamint a családegyesítések, átköltözések révén még évtizedekkel később is idézett elő további – bár természetesen fokozatosan csökkenő mértékű – lakosságmozgást ez a folyamat. A német migráció másik iránya, második nagy hulláma az 1949-ben két külön német államként megszilárdult német megosztottság nyomán indult meg, az egykori szovjet megszállási övezetből folyamatosan áramlott a lakosság a Berlini Fal megépítéséig a három nyugati megszállási övezetből létrehozott NSZK-ba. Azt gondolhatnánk, hogy mindkét folyamat véget ért az 1989-es rendszerváltásokkal, ám a mai Németország nyugati felébe irányuló áttelepülés nem fejeződött be, sőt, az 1990-es évek első felében csak fokozódott.

Kényszermigráció, kitelepítések

A második világháború végén az oroszok előrenyomulásával párhuzamosan indult meg a kelet-európai német lakosság menekülése, ami 1944–45 telén lett tömeges mértékű, Kelet-Poroszországból, Sziléziából, Pomerániából a szovjet hadsereg elől több millióan menekültek. A háború végén Európában összesen negyvenmillió menekültet tartottak számon, ami minden korábbi népességmozgást, menekültáradatot felülmúlt.² A háború végén a szövetséges hatalmak döntése értelmében következett be a kelet- és délkelet-európai német lakosság kitelepítése Németország négy megszállási övezetébe. 1950-ig a legtöbb kitelepített, közel nyolcmillió fő, az 1945 előtti német keleti területekről, alapvetően a mai Lengyelország területéről származott, hárommillióan pedig Csehszlovákia területét kényszerültek elhagyni. Jugoszlávia területéről további 300 000, Romániából 250 000, a Szovjetunióból pedig 100 000 németet telepítettek ki.³ 1945 és 1950 között összesen több mint 12 millió németnek kellett elhagynia az otthonát, valamint közel 2 millióan haltak meg a menekülés és a kitelepítés során.⁴ Magyarországról 1946. január 19. és 1948. június 15. között cca. 180 000 németet telepítettek ki Németország amerikai és szovjet megszállási övezetébe, illetve még a világháború vége előtt elmenekültekkel együtt összesen közel 220 000 fő hagyta el az országot.⁵

Az otthonuktól megfosztottak nemcsak a házaikat és a gazdaságukat, vagyonyukat és jövedelemforrásukat veszítették el, hanem ezekkel a létfeltételekkel együtt az identitásukat is. Egy számukra teljesen ismeretlen országba megérkezve sem mint németeket, sem mint „svábokat”, vagy szászokat nem fogadták el

---

2 Tomka 2009. 72.

3 Beer 2011. 85.

4 Tomka 2009. 73.

5 Tóth 2008. 11–17.

őket, népviseletüket kinevették, nyelvüket, tájszólásukat nem értették, szakmai ismereteiket és tapasztalataikat nem ismerték el. Nemcsak azt a társadalmi státust veszítették el, amit korábbi lakóhelyükön gyakran mint jómódú középparasztok vagy kézművesek, kereskedők élveztek, hanem azt a települési közösséget is, ami identitásuk integratív részét képezte. A Németországba érkező kitelepítettek tapasztalatait alapvetően meghatározta az a több komponensből álló érzés, hogy nem fogadják be őket. A magyarországi németek például egy, még a háború végén is élelmiszerben gazdag országból megérkezve szembesültek először az ínséggel, az éhezéssel. A kenyér, aminek mindaddig nem is volt jelentősége, hirtelen fizetőeszközzé vált, és sok más termékhez hasonlóan – a kitelepítettek számára döbbenetes élményként – csak jegyre volt kapható. A lakosság számukra elképzelhetetlen mértékű szegénysége, a háborús pusztítások, a bombázások rombolásának addig előttük ismeretlen mértéke, a teljes gazdasági összeomlás és a kulturális téren érzett idegenség sokként érte a kitelepítetteket. A Németországban való maradással az élet teljes újjászervezése párosult, ami egyben az identitás változásával is járt, ennek lelki folyamata azonban szintén nem volt kiszámítható.⁶

A német megosztottság, két ország, két világrénd

Németország 1945 utáni megosztottsága már a második világháború végén, a fegyverszüneti és béketárgyalások során kódolva volt a nemzetközi megállapodásokban, az ország felosztásának a terve már az 1943. decemberi teheráni konferencia témái között is szerepelt. Az ország és fővárosa, Berlin megosztottságát pedig végül az 1944. szeptember 12-én, Londonban aláírt jegyzőkönyv előlegezte meg. A potsdami tárgyalások ezt a megállapodást már „csak” megerősítették⁷, ami aztán a két győztes nagyhatalom, a Szovjetunió és az USA szembenállásának fokozatos kialakulásával párhuzamosan egyre kézzelfoghatóbbá és a hétköznapi emberek számára is nyilvánvalóvá vált. A mindennapi életet leginkább Berlin zónákra osztása befolyásolta, a legnehezebb hónapokat pedig a berlini blokád, más néven első berlini válság jelentette 1948. június 24-től 1949. május 12-ig.⁸

A Németország négy megszállási övezetéből kialakuló két blokk, majd pedig a két külön állam egyben a kezdődő hidegháborúban szemben álló feleket is szimbolizálta. Az 1949-re két önálló államként megszilárduló országrészek szembenállása, a politikai rendszerek, a hatalomgyakorlás ellentétes útjai mellett azok gazdasági, kulturális, mentalitásbeli különbségei is egyre inkább nyilvánvalóvá váltak⁹, fokozva, majd „bebetonozva” a kettészakadó országrészek korábbi regionális jellegzetességeiből fakadó eltéréseket.¹⁰ A Marshall-segélyt elfogadó NSZK

6 Tóth 2008. 125.

7 Schultke 1999. 10–11.

8 Németh – Tollas 2008. 95–96.

9 Fischer 2005. 115–117.

10 Fulbrook 1997. 12.; 203.

a „gazdasági csoda” éveit élte, az újjáépítés után virágzásnak indult a gazdaság, a kiépülő jóléti állam és fogyasztói társadalom bősége tömegek számára hozta el az addig soha nem ismert magas életszínvonalat.¹¹

Az NDK-ban ezzel szemben a többi kelet-európai országhoz hasonló folyamatok zajlottak. A politikai élet szovjetizálásával párhuzamosan a gazdasági élet is teljesen átalakult, az államosítás és kollektivizálás közellátásra gyakorolt hatását a hatalmas jóvátételi kötelezettség csak tovább fokozta.¹² A szovjet megszállási övezet gazdaságának jövőjére vonatkozóan is nagyívű és mélyreható tervekkel rendelkeztek a szovjetek, első lépésként a nagybirtokok államosítását és tulajdonosainak elűzését kellett megvalósítani, másodsor a nagyparaszti gazdaságokkal kellett megküzdeni, harmadik, egyben végső lépésként pedig minden magántulajdonban lévő paraszti gazdaságot kollektivizálni kellett.¹³

1948 áprilisára a kisipari üzemeket leszámítva, teljeskörűen megvalósult a gazdaság államosítása, ami a szocialista típusú tervgazdálkodás alapjainak lerakását is jelentette. Egy átfogó föld- és iparreformmal szándékoztak megvonni a gazdasági alapját azon társadalmi csoportoknak, akikre a nemzetiszocializmus fő támogatóiként tekintettek: a nagybirtokosokra és az ún. „junkerekre”, vagyis a nemesi, vagy akár nem nemesi származású porosz földbirtokosokra, valamint a nagyipar gyárosaira. Mindezek a társadalomátalakító folyamatok, a társadalom hagyományos szerkezetébe való erőszakos beavatkozások folyamatosan táplálták a keleti országrészről való elvándorlást.

1949-ig összesen 6230 nagybirtokost fosztottak meg földjüktől, ehhez a számhoz azonban hozzáadódik az a cca. 4000 önálló paraszti birtok, melyek szintén nagyobbak voltak száz hektárnál, ám nem tekinthetőek klasszikus értelemben vett nagybirtoknak.¹⁴ A kisajátított földterületet parcellákra felosztva mezőgazdasági munkásoknak, kitelepítetteknek és kisbirtokos parasztnak osztották szét. A mezőgazdaságilag hasznos földterület közel egyharmadát érintette a földreform, az ily módon „elfoglalt” földekre pedig 210 000 ún. újparasztot telepítettek.¹⁵ A megélhetést nem biztosító törpebirtokok új gazdái közül, a nehézségek miatt, 1952-ig harminc százalékuk fel is adta a gazdálkodást, sok esetben pedig el is hagyták az országot.¹⁶

Az 1950-es évek elején kezdődött meg a magántulajdonban maradt gazdaságok szovjet mintára való kollektivizálása, kolhozosítása, elsődleges érv a közellátás javítása, a városi munkásság élelmiszer-ellátásának biztosítása volt, aminek hiányosságait könnyen lehetett propagandafilmeikkel és feltupírozott hírekkel az önálló parasztság reakciós, a szocialista fejlődést szándékosan gátló,

---

11 Tomka 2009. 307.

12 Németh 2010. 17–18.

13 Schöne 2008. 162.

14 Wehler 2008. 101.

15 Bauerkämper 2005. 31.

16 Wehler 2008. 101.

sőt szabotázsjellegű hozzáállására fogni, őket bűnbakként beállítani.¹⁷ 1958-ban született meg a döntés arról, hogy az összes paraszti gazdaságnak be kell lépnie a szovjet típusú termelőszövetkezetekbe, amit a német történetírás és közbeszéd kényszerszövetkezetesítésnek nevez.¹⁸ Az „önkéntességet” harsogó agresszív propaganda, az elnyomó adminisztratív intézkedések és az önálló parasztság érdekeinek teljes körű figyelmen kívül hagyása nyomán hetvenezer gazdaságot adtak fel addigi tulajdonosaik, egyszerűen hátrahagyva földjüket, házukat, jószágaikat.¹⁹

A parasztság kikényszerített szövetkezetesítése nyomán összesen cca. 25 000 család hagyta el az NDK-t, az így kialakult kivándorlási hullám pedig nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a Berlini Fal felépítését megelőzően olyan jelentős mértékben nőtt meg az országot elhagyók száma. Különösen nagy volt az elkeseredése azoknak a gazdáknak, akik az egykori ún. keleti területekről menekülve, vagy kitelepítve alig hogy ismét megalapozhatták családjuk egzisztenciáját, azt ismét feladni kényszerültek, és legtöbb esetben megint továbbvándoroltak, ezúttal már az NSZK-ba. A fal felépítése pedig egyben a mezőgazdaság kollektivizálásának „sikeres” lezárását is jelentette, mivel csak így sikerült megállítani a parasztság elvándorlását, a vidék szinte teljes kivérzését.

A keletnémet államot folyamatos lakosságcsökkenés sújtotta, ami több tényező összeadódásából tevődött össze. Egyrészt 1946 és 1964 között, a kvázi kikényszerített betelepülés, az 1950-ig érkezett 4,5 millió menekült és kitelepített letelepítése ellenére is jelentős népességcsökkenést szenvedett el az NDK, 18,5 millióról 17 millióra csökkent a népesség, vagyis közel 1,5 millió fő hagyta el az országot. Ennek a népességcsoportnak egy jelentős része a keleti területekről kitelepített, ún. továbbköltöző család volt, akik vagy nem látták megélhetésüket biztosítva, vagy már az NSZK területén élő családtagjaikhoz, rokonaikhoz költöztek tovább.²⁰

A két Németország között 1952-ben teljesen lezárt, ún. belnémet határon keresztül már csak sokkal nehezebben, nagy rizikót vállalva lehetett átjutni.²¹ Mégis, egészen a Berlini Fal 1961 augusztusában bekövetkezett megépítéséig, további kilenc éven át lehetőség volt arra, hogy azok, akik az NDK-ban szovjet mintára kiépült államberendezkedéssel nem értettek egyet, vagy egyéni boldogulásuk érdekében inkább Nyugat-Németországot választották, átmehettek Berlin nyugati felébe, onnét pedig az NSZK-ba. 1957-ben csak harmincezer fővel többen, 1958-ban már másfélszer annyival, vagyis negyvenötezer fővel többen, 1959-ben közel kétszer annyian, 1960-ban háromszor annyian, összesen már százötvenkétezer távoztak az NDK-ból, Nyugat-Berlinen keresztül, mint az ún. „zöld határon”, ami a gyakorlatilag lezárt belső német határt jelentette.²²

17 Schöne 2008. 102.

18 Wehler 2008. 102.

19 Hertle – Wolle 2004. 95–97.

20 Wehler 2008. 103.

21 Schultke 1999. 34.; 220.

22 Schultke 1999. 45.; 236.

Az országot tömegesen elhagyók között – mint a kivándorlók között általában – többségben voltak a fiatal, jól képzett, jó munkaerőnek számító szakemberek. A kivándorlás mértéke már rövid távon is az ország lakosságának „elfogyását” vetítette előre, hosszú távon pedig az NDK fennmaradásának demográfiai és gazdasági alapját veszélyeztette, 1949 és 1961. augusztus 13. között összesen 2,7 millió keletnémet hagyta el az NDK-t.²³

A Berlini Fal felhúzása

A Berlint kettészelő szektorhatár lezárására már többször tett kísérletet a keletnémet hatalom, de ezt a lépést végül csak 1961 nyarán, az áttelepülők hatalmas számára hivatkozva tették meg: az év januártól a fal felépítéséig 155 000²⁴, más források szerint 180 000²⁵ fő hagyta el az NDK-t. A számokat az utolsó hónapban felduzzasztotta Walter Ulbricht legendás, és feltételezhetően szándékosan tett, és a menekülési pánikot kiváltó megjegyzése június 15-én, mely szerint „Niemand hat die Absicht, eine Mauer zu errichten” – vagyis, senkinek sem áll szándékában falat emelni.²⁶ Ezek a számok azonban szinte eltörpülnek az 1953-as, a kivándorlás szempontjából „rekordév” adataitól, amikor 331 000 fő hagyta el az NDK-t, ám ekkor még – Moszkva beleegyezésének hiányában – nem valósulhatott meg a berlieni szektorhatár lezárása. Az ideológiai ellentétekbe burkolt propaganda valójában gazdasági szükségszerűséget takart, az ország működőképességét veszélyeztette a rengeteg orvos, mérnök, tanár, szakmunkás kivándorlása.²⁷

A szektorhatárok lezárásának napjaiban, vagyis a fal felhúzása után közvetlenül, máris olyan infrastrukturális problémákkal szembesült a két városrész vezetése, melyek megoldása érdekében minden ellenségeskedés ellenére muszáj volt együttműködniük. A legfontosabb kérdés a közlekedési hálózat szétválasztása, illetve működésének megoldása volt, aminek környezeti rendszerét már az első világháború előtt és az 1920-as években kiépítették.²⁸ A két városrész közötti személyforgalom, vagyis határátlépés az 1960-as évek második felétől a Friedrichstraße-i S-Bahn állomáson zajlott, ahol a 24 órás vízummal ki-, illetve beutazó nyugatiak vagy más szocialista országok állampolgárai, mint pl. a magyarok is, átlépheték a szektorhatárt. Ezen az állomáson keresztül hagyhatták el az NDK-t azok a keletnémetek is, akik többéves várakozás után végre megkapták a kivándorlási engedélyt Nyugatra. Számukra ekkor 24 óra állt rendelkezésre, hogy az országot elhagyják, vagyis felszámolják keletnémet életüket, és talán örökre elbúcsúzzanak szeretteiktől. Éppen ezért nevezik az 19. század végén épült gyönyörű állomásépület mellé, a határátlépések lebonyolítására emelt

23 Schultke 1999. 236.

24 Wendt 1991. 390.

25 Schultke 1999. 45.; 236.

26 Németh 2010. 68.

27 Fischer 2005. 208.

28 Németh – Tollas 2008. 229.

keletnémet üvegcsarnokot a „könnyek palotájának”, amit tavaly múzeumként ismét megnyitottak.

Az „ellenség” a hivatalos keletnémet nézet szerint a nyugati városrészben volt, a szögesdrótok és tankakadályok, őrtornyok, elektromos jelzőrendszerek és kutyás őrök azonban nem a nyugati támadás ellen, tehát nem nyugat felé, hanem valójában a keleti városrész és az NDK felé néztek, a szökések megakadályozására irányultak. A nyugati városrészben élők szempontjából azonban, a később köldökzsinórokként kiépített légi, vasúti és közúti tranzit utak és az egynapos tartózkodást lehetővé tevő államközi megállapodások ellenére, valójában mégiscsak ők voltak körülzárva egy fallal.

A kvázi hermetikusan lezárt belnémet határ ellenére az NDK-ban folyamatos szándék volt a legfelsőbb vezetés részéről, hogy lekörözzék, de legalábbis lépést tartsanak a nyugati fogyasztói világ kínálatával. A közellátás mindenkori helyzete, azon belül pedig a hús- és hentesárak folyamatos, lehetőleg bőséges kínálata és alacsonyan tartott ára fontos aspektus volt az állam legitimációja szempontjából, hiszen az NDK vezetése mindvégig félt a lakosság elégedetlenségétől, az 1953. júniusi felkelés esetleges megismétlődésétől. A szocialista tervgazdálkodásokra jellemző hiány azonban az NDK-t sem kerülte el, ami a közellátás fenntartását nyugati hitelekből tudta csak finanszírozni.²⁹

Az áttelepülés lehetőségei, szökések

A Berlini Fal és a belnémet határ szigorú őrzéséről és egyre áthatolhatatlabb szögesdrótjairól hamar elterjedtek a hírek, ennek ellenére a fal felhúzása utáni hónapokban kiugróan magas volt a menekülést ott megpróbálók száma. 1961. augusztus 13-tól 1962 végéig összesen 14 268 fő próbált meg a falon, illetve a belső német határon keresztül átjutni az NSZK területére. 1962–63-tól csökkennek ezek az adatok, ami egyben a szocialista országok nyugati határain átszökni próbálók számának jelentős növekedését is jelentette. A fal felépítésétől 1962 végéig 54 097 fő kísérelt meg szökést, míg 1963–64-ben már kevesebb mint feleannyian, csak 17 984 fő, 1965–66-ban pedig 16 277 fő próbálkozott a belnémet határon, illetve a falnál. A publikált adatok nem egyértelműek abban a vonatkozásban, hogy ezen próbálkozások közül mennyi volt a sikeres disszidálás, illetve hány kísérlet végződött elfogással és elítéléssel, vagy legrosszabb esetben halállal.³⁰ Az 1960-as évek első felében elterjedt hírek szerint például a magyar–osztrák határon egyszerűen át lehetett sétálni, azonban hamar kiderült, hogy ezekben az országokban is szigorúan őrzik a nyugati határokat, sőt, szinte mindenhol fizikai akadályok húzódtak a határsávok belső oldalán. A szökések magas számát az ekkor még kevésbé intézményesült, és ezáltal kevésbé hatékony állambiztonsági együttműködések, illetve a legális áttelepülés lehetőségének teljes hiánya is magyarázza.

²⁹ Wehler 2008. 104–105.

³⁰ Schultke 1999. 236–237.

A fal felépítésével azonban csak rövid időre oldódott meg a keletnémet lakosság hermetikus elszigetelése a nyugatnémetektől. A kettészakított családok természetesen nem nyugodtak bele helyzetükbe, és minden lehetséges módon keresték a találkozást, illetve a nyugati országrészbe való átjutás lehetőségét. Az új helyzethez mind a lakosság, mind az államhatalom igyekezett alkalmazkodni. A családok a találkozásokhoz az NDK határain kívül kerestek lehetőséget, amit a keletnémet állambiztonság is igyekezett mindenáron megakadályozni, vagy legalábbis kontrollálni. Az állambiztonság számára a megelőzés volt elsődleges, igyekeztek megakadályozni a turizmus révén növekvő számban utazó keletnémetek találkozásait rokonaikkal, illetve a nyugati világgal való érintkezés bármilyen formáját, mivel a kapcsolattartást az NDK-ból való szökések előkészítéseként értelmezték.

A Stasi éberségét azonban a fal és az ún. „meghosszabbított fal” rendszere ellenére is sokaknak sikerült kijátszaniuk, ami éppen a rendszer fenntartásának szükségességét bizonyította a keletnémet vezetés számára. Eltérő adatok állnak rendelkezésünkre, cca. 220 000³¹–235 000³² főnek sikerült illegálisan, vagyis kitelepülési engedély nélkül átjutnia, azaz átszöknie a falon át, a belső német–német, vagy valamelyik baráti szocialista ország határain keresztül Nyugatra. A disszidálások – szökések és áttelepülések – eltérő statisztikai rögzítése, illetve az adatok korabeli titkosítása miatt gyakorlatilag még bő két évtizeddel a rendszerváltás után is nehéz pontos, összehasonlítható, évenkénti bontásban közölt adatokat találni a témát feldolgozó szakirodalomban. Enélkül pedig nem lehetséges akár egy keletnémet–magyar, akár egy teljes körű kelet-európai összehasonlító adatsor készítése a korszak disszidenseiről. Ezen adatok esetében körülbelül 40 000 főre teszik azok számát, akik a belnémet határon jutottak át, a fennmaradó 180 000–195 000 fő pedig valamelyik szocialista országon keresztül disszidált. A teljes időszakra vonatkozó adatok mellett külön szerepel az 1989-es év, amikor 241 907 főnek sikerült illegálisan, azaz áttelepülési engedély nélkül elhagynia az NDK-t, vagyis többen szöktek meg sikeresen, mint ahányan az egész időszak alatt, 1961–1988 között.³³ A legális áttelepülés kritériumait, illetve az elutasítás és engedélyezés indokait hivatalosan sosem hozták nyilvánosságra, teljes bizonytalanságban tartva ezzel a kérelmezőket. Ennek ellenére a kérvényt beadók száma a rendszerváltásig a több százézes nagyságrendet is elérte, a fal felépítésétől 1988-ig összesen 383 181 főnek sikerült kiutazási engedéllyel áttelepülnie az NSZK-ba, akiknek azonban jelentős része nyugdíjas volt.³⁴

31 Schultke 1999. 237.

32 Wendt 1991. 386–395.

33 Wendt 1991. 390.

34 Schultke 1999. 236.; Wendt 1991. 391.

Az NDK-t legálisan (áttelepülési engedéllyel) vagy illegálisan (szökés útján) elhagyó keletnémet állampolgárok száma, 1949–1989³⁵

Év	Illegális – az NDK szökés útján való elhagyása ³⁶	Százalékban %	Legális – engedéllyel való áttelepülés	Százalékban %	Összesen
1949	129.245	100	–	–	129.245
1950	197.788	100	–	–	197.788
1951	165.648	100	–	–	165.648
1952	182.393	100	–	–	182.393
1953	331.390	100	–	–	331.390
1954	184.198	100	–	–	184.198
1955	252.870	100	–	–	252.870
1956	279.189	100	–	–	279.189
1957	261.622	100	–	–	261.622
1958	204.092	100	–	–	204.092
1959	143.917	100	–	–	143.917
1960	199.188	100	–	–	199.188
1961 augusztus 12-ig	155.402	100	–	–	155.402
1961 augusztus 13-tól	51.624	100	–	–	51.624
1962	16.741	78,4	4.624	21,6	21.365
1963	12.967	30,4	29.665	69,6	42.632
1964	11.864	28,3	30.012	71,7	41.876
1965	11.886	40,2	17.666	59,8	295.520
1966	8.456	35	15.675	65,0	24.131
1967	6.385	32,6	13.188	67,4	19.573
1968	4.902	30,6	11.134	69,4	16.036
1969	5.273	31,1	11.702	68,9	16.975
1970	5.047	28,8	12.472	71,2	17.519
1971	5.843	33,6	11.565	66,4	17.408
1972	5.537	32,3	11.627	67,7	17.164
1973	6.522	42,9	8.667	57,1	15.189
1974	5.324	40,2	7.928	59,8	13.252
1975	6.011	36,9	10.274	63,1	16.285
1976	5.110	33,7	10.058	66,3	15.168
1977	4.037	33,4	8.041	66,6	12.078
1978	3.846	31,7	8.271	68,3	12.117
1979	3.512	28,1	9.003	71,9	12.515
1980	3.988	31,2	8.775	68,8	12.763
1981	4.340	28,1	11.093	71,9	15.433
1982	4.095	31	9.113	69,0	13.208
1983	3.614	31,9	7.729	68,1	11.343
1984	5.992	14,6	34.982	85,4	40.974
1985	6.160	24,7	18.752	75,3	24.912
1986	6.196	23,7	19.982	76,3	26.178
1987	7.499	39,6	11.459	60,4	18.958
1988	11.893	29,9	27.939	70,1	39.832
1989	241.907	70,4	101.947	29,6	343.854
1990 június 30-ig	–	–	–	–	238.384

35 Wendt 1991. 390.

36 Az adatok összesítve közlik a belnémet határon, a falnál, illetve más szocialista országok határainál a menekültek adatait.

Korlátozott utazási szabadság

A keletnémet állambiztonság alapvetően arra törekedett, hogy állampolgárainak tervezett disszidálási szándékát már a gondolat megszületésének pillanatában „tetten érje”, és már az előkészületeket is megakadályozza. A probléma 1989 felé közeledve egyre súlyosabbá, sőt létkérdéssé vált a keletnémet állam számára. Az állambiztonság legfontosabb feladata – a „külső ellenség” felderítése és a belső ellenzék tevékenységének megakadályozása mellett – a fal felépítése utáni korszakban is azon gyanús állampolgárok kiszűrése volt, akikről feltételezhető volt, hogy valamilyen módon megpróbálhatják elhagyni az országot.

A fal felépítését követő években a baráti országokon keresztül megkísérelt szökések problémájának kezelése még elsősorban nem az állambiztonság hatáskörébe tartozott, azt az állam vezetése magasabb szinten vizsgálta. A kérdés egyik első vitája 1962. szeptember 13-án, az NDK Minisztertanács Elnökségének 112. ülésén zajlott³⁷, melyen a Külügyminisztérium adatai alapján tárgyalták a kérdést. Ekkor még az egyes országokban működő külképviseleteken keresztül zajlott az információáramlás és az elfogottak ügyeinek kezelése, és nem a két állambiztonsági szerv vizsgálati osztályainak együttműködéseként. Az adatok az NDK illegális elhagyására felhasznált magyar, román, bolgár és csehszlovák turistautazásokra vonatkoztak, és azokról ekkor még minden esetben csak a Külügyminisztériumon keresztül értesült az Állambiztonsági Minisztérium.

Meglepő azonban, hogy a dokumentum mindössze harmincnégy olyan turistáról tesz említést, akik a jelzett országok területén kíséreltek meg határátlépést³⁸, ami a már idézett összesített adatokhoz időarányosan viszonyítva meglepően csekély. Az adatok az 1962. január 1-jétől július 13-ig terjedő időszakra vonatkoztak, ami nem minősül turisztikai szempontból főszezonnak. Vagyis a megbeszélésen a szeptemberi időpont ellenére még nem a fal felépítését követő első nyári szezon tapasztalatait tárgyalták. A kérdéses év első öt hónapjában összesen 37 431 turista utazott az NDK hivatalos utazási irodájával, az RDDR elődjével Bulgáriába, Magyarországra, Romániába, illetve Csehszlovákiába.³⁹ A legtöbb szökési kísérlet Bulgárián keresztül történt, itt 16 fő, Magyarországon pedig 13 fő próbálkozott, míg Románián keresztül csak 3, Csehszlovákián pedig mindössze 2 fő, mind közül azonban csak egyetlen turistának sikerült a szökés. A jelentés megállapította azt is, hogy a keletnémet turisták utazásaikat használják fel arra a célra, hogy az NSZK-ban élő rokonaikkal találkozzanak. Ezekben az esetekben azonban többnyire olyan nyugatnémet állampolgárokról volt szó, akik valójában az NDK-t korábban elhagyó keletnémetek voltak.⁴⁰

37 Materialien zur 112. Sitzung des Präsidiums des Ministerrates der DDR, vom 13. September 1962. BArch DC 20. I-4. 604., 2. pont: Mitteilung über die Ausnutzung des Touristenreiseverkehrs nach Bulgarien, Ungarn, Rumänien und die CSSR zum illegalen Verlassen der DDR. 33–35.

38 Uo. 34.

39 Az egyes országokra lebontott adatok már ebben is tükrözik a teljes korszakra jellemző megoszlásokat: 3285 fő utazott Bulgáriába, 2695 Magyarországra, a legkevésbé, 1318 fő Romániába, és a legtöbben, 30 133 fő pedig Csehszlovákiába. Uo.

40 Uo.

A keletnémet állam értelmezésében a nyugatnémetekkel való találkozás, egyrészt a nyugati életmód, fogyasztási cikkek, hírek, könyvek, zenék megismerésének lehetősége, másrészt pedig a nyugati fellazító politika és bomlasztó propaganda terjesztése miatt „magától értetődően” megakadályozandó volt. A személyes, mélyebb és tartós kapcsolatok kialakulásának esélye pedig alapjaiban áshatta alá a keletnémet állam létét, hiszen ezek a kapcsolatok könnyen ösztönözhettek egy „megtévesztett” keletnémet állampolgárt disszidálási tervek kidolgozására. Emellett a keletnémet állambiztonság a feltételezett nyugati „embercsempész bandák” ügynökét látta minden olyan nyugatnémetben, aki bármilyen kapcsolatot keresett NDK-s állampolgárokkal.

A nyugat-berlini szenátus elérte az ún. Passierscheinabkommen, vagyis az átlépőigazolvány-egyezmények elfogadását 1963 karácsonyán, melynek értelmében 1963 és 1966 között 5,4 millió látogató érkezett Kelet-Berlinbe az erre célra létrehozott 12 ellenőrző ponton keresztül.⁴¹ Az NSZK-val 1963–1966 között megkötött utazásra és látogatásra vonatkozó egyezmények, majd a nyugatnémet állampolgárok útlevél- és vízumkötelezettségének 1968-as bevezetése⁴² újabb és újabb feladatokat rótt az állambiztonságra is, ami magával hozta az illetékes egységek személyi állományának folyamatos bővülését. 1971-ben az új feladatokra újabb alosztályokat alakítottak, aminek háttérében szintén az NSZK viszonylatában várható növekvő forgalom állt, az 1971-ben érvénybe lépő ún. átutazó egyezmény következtében.⁴³ Az ún. tranzitegyezményt, Transitabkommen, az 1971. szeptember 3-án aláírt, Berlin helyzetét rendező négyhatalmi egyezmény következményeként 1971. december 17-én írták alá, és több mint tíz év után végre szabályozta a két ország közötti utazási lehetőségeket. Az egyezmény értelmében újabb határátlépő helyek létesültek, melynek ellátása mellett a tranzitútvonalak biztosítása is az állambiztonság feladata lett.⁴⁴

Rendszerváltás és határnyitás

1971 után lényegében a rendszerváltásig változatlan maradt a két Németország közötti utazási lehetőségek rendszere, a keletnémetek utazási szabadság utáni vágya azonban egyre jobban feszítette a két állam közötti viszonyt. Az 1989-es év folyamán a magyar–osztrák határon megszűnt a fizikai határsáv, a zöld határrá váló szakaszokon pedig a fokozódó mélységi ellenőrzés ellenére is sokaknak sikerült átjutniuk Ausztriába. A Páneurópai Piknik során bekövetkezett határáttörés után pedig tovább fokozódott a várakozás, a menekültek ügyét egy magasabb nemzetközi szinteken tárgyalták, a három érintett ország külügyminiszterei naponta tanácskoztak a lehetséges megoldásokról. Az utazási szabadság megvonása, a szabad „országválasztás” korlátozása folyamatos feszültségforrásként

41 Németh – Tollas, 2008. 254.; Tantzsch 2005. 51.

42 Németh 2010. 81.; Tantzsch 2005. 56.

43 Németh – Tollas 2008. 267.; 274.

44 Tantzsch 2005. 57.

terhelte a német–német viszonyt, feszítette belülről az NDK-t, és végül az ország összeomlásához vezetett.

A Stasit – és egyben az NDK vezetését is – 1989 folyamán leginkább az az új helyzet foglalkoztatta, amit az osztrák–magyar határszakaszon található fizikai akadály, a „vasfüggöny” lebontásának híre⁴⁵, illetve Magyarországnak a Genfi Menekültügyi Konvencióhoz való csatlakozása jelentett.⁴⁶ Szintén az 1989-es nyarat fémjelezte az ún. követségfogalók, az NSZK budapesti, prágai, illetve szófiai követségeire menekülő keletnémetek ügye. Az egyik első ilyen információ 1989. július 10-i dátummal érkezett Budapestről, a keletnémet állambiztonság operatív csoportjához tartozó kémelhárító tisztől. Jelentésében arról számolt be, hogy július 6-án már 40 NDK-s állampolgár volt a nyugatnémet követségen, akiknek az elhelyezéséhez egy házat akart bérelni a követség.⁴⁷

Egy dátum nélküli, Kelet-Berlinben készült összefoglaló augusztus 3-i adatokat idézett, miszerint 158 NDK-s állampolgár tartózkodott a budapesti NSZK Nagykövetségen. Nyugatnémet sajtóhírek mellett az NSZK Külügyminisztériumából és a Belnémet Kapcsolatok Minisztériumának nyugat-berlini kirendeltségéről származó nem hivatalos információkra hivatkozva számolt be a jelentés arról, hogy Magyarországon menekülttáborok létesítését tervezik, ahová keletnémeteket is felvennének. A jelentés szerint ezeknek a személyeknek rövid távon biztosítanak a közvetlen kiutazási lehetőséget az NSZK-ba, erről a hírről a nyugatnémet Külügyminisztérium pedig sajtóközleményt szándékozott kiadni, amit azonban úgy kellett megfogalmazniuk, hogy az ne idézzen elő tömeges kiutazási hullámot az NDK-ból Magyarország felé.⁴⁸

Többhetes nemzetközi tárgyalássorozat és diplomáciai csatározások után Magyarország szeptember 11-én megnyitotta nyugati határát az országban lévő keletnémetek előtt. A határőrség adatai szerint 1989. szeptember 16-ig összesen 14 000 NDK-állampolgár hagyta el Magyarországot a hivatalos határnyitás óta, a kiutazók száma pedig napról napra folyamatosan csökkent.⁴⁹ Szeptember 20-ig azonban a határátlépők száma már összesen 17 500-ra nőtt, mivel a határnyitásról az NDK-ban is elterjedt hírek következtében folyamatosan érkeztek keletnémetek Magyarországra, közülük sokan illegálisan jutottak át a csehszlovák–magyar határon, az ő menekülésüket pedig egyre inkább segítette a csehszlovákiai lakosság is.⁵⁰ Szeptember 26-ára már 21 300 főre nőtt az Ausztria felé távozó keletnémetek száma, egyre gyakoribb volt, hogy a bulgáriai nyaralásaikról visszatérők szakadtak el a turistacsoportjuktól, és Magyarországon keresztül, Ausztrián át, egyenesen az NSZK-ba mentek.⁵¹

45 Fényképes beszámoló jelent meg az eseményről például a *Der Spiegel* hasábjain is: Fröhlicher Schmaus. Ein Signal für Osteuropa: Ungarn reißt den Eisernen Vorhang nieder. In: *Der Spiegel*. 43. Évfolyam, 19. szám, 1989. május 8. 173.

46 Gyarmati 2010. 95–116.

47 BStU MfS HA II. Nr. 38059. 10.

48 Uo. 17.

49 BStU MfS HA II. Nr. 38060. 83–84.; 105–107.

50 Uo. 151.; 162–163.

51 BStU MfS HA II. Nr. 38061. 26.

A német–német migráció egyenlege – összegzés

A második világháború utáni bő másfél évtizedben az NDK kivételével minden más európai ország népességnövekedést élt meg, azonban a keletnémetek tömeges elvándorlását a természetes szaporulat sem tudta ellensúlyozni. A korszakban folyamatosan tovább csökkent a lakosság száma, 16,7 millióra, amiben már a lakosság természetes fogyása is jelentős szerepet játszott, egyrészt a születések számának – a demográfiai átmenet folyamatát tükröző – csökkenő tendenciája, másrészt pedig a halálozások számának lassuló csökkenése nyomán.⁵² A legnagyobb népességmozgást azonban továbbra is az elvándorlás okozta, 1949 és 1990 között összesen cca. 5,2 millió fő hagyta el az NDK-t, mégpedig az NSZK felé.⁵³

Az 1950-es NSZK-s népszámlálás szerint a lakosság 19%-a menekült, kitelepített, vagy migráns volt, ami 1960-ra, az NDK-ból érkező növekvő mértékű áttelepülés következtében, 24%-ra emelkedett – vagyis az ország teljes lakosságának a negyede áttelepített, vagy áttelepült személy volt! Az NSZK felé irányuló bevándorlás, mind a keletnémetek, mind a továbbköltöző egykori kitelepítettek, mind pedig az ún. későn áttelepülő német nemzetiségűek letelepedése révén ellensúlyozni tudta az 1970-es évektől a nyugatnémeteknél is meginduló népességfogyást. 1950 és 1992 között összesen 2,8 millió német nemzetiségű települt át az NSZK-ba Kelet-Európából, főként Lengyelországból és a Szovjetunióból. A legbizarrabb kvázi szervezett áttelepülés a romániai németek „kivásárlása” volt, a nyugatnémet kormány személyenként átlagosan cca. 8000 márkát adott az áttelepülni szándékozókért Romániának. A bevándorló németajkúak mellett pedig egyre nagyobb mértéket öltött a dél-európai, illetve a törökországi vendégmunkások letelepedése. Az 1970-es évek közepére 2,5 millió vendégmunkás dolgozott az NSZK-ban, akik a munkaerő 12%-át tették ki, aminek következtében a rendszerváltás utáni Németországban a lakosság 8,8%-a nem német származású.⁵⁴

Hivatkozott irodalom

- Beer, Matthias, 2011: *Flucht und Vertreibung der Deutschen*. Voraussetzungen, Verlauf, Folgen. Verlag Ch. Beck, München
- Bauerkämper, Arnd, 2005: *Die Sozialgeschichte der DDR*. Enzyklopädie Deutscher Geschichte, Band 76. Oldenbourg Verlag, München
- Fischer Ferenc, 2005: *A kétpólusú világ, 1945–1989*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs
- Fullbrook, Mary, 1997: *Németország története*. Maecenas Kiadó, Budapest
- Gyarmati György, 2010: *A vasfüggöny és az állambiztonsági szervek alkonya Magyarországon 1989-ben*. In: Gyarmati György (szerk.): *A Páneurópai Piknik és határáttörés húsz év távlatából*. L'Harmattan Kiadó – ABTL, Sopron – Budapest 95–116.

52 Tomka 2009. 43.; 48.; 58.

53 Bauerkämper 2005. 5.

54 Tomka 2009. 52.; 59.; 73-74.

- Hertle, Hans-Hermann – Wolle, Stefan, 2004: *Damals in der DDR: der Alltag im Arbeiter- und Bauernstaat*. München
- Németh István 2010: *A Német Demokratikus Köztársaság. 1949–1990. Összegzés és dokumentumok*. L'Harmattan Kiadó, Budapest
- Németh István – Tollas Gábor (Szerk.), 2008: *Berlin, a megosztott város*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest
- Schöne, Jens, 2008: *Das sozialistische Dorf*. Bodenreform und Kollektivierung in der Sowjetzone und DDR. Schriftenreihe des Sächsischen Landesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR, Leipzig
- Schultke, Dietmar, 1999: *„Keiner kommt durch“* Die Geschichte der innerdeutschen Grenze und der Berliner Mauer. Aufbau Verlag, Berlin
- Tantzsch, Monika, 2005: *Hauptabteilung VI: Grenzkontrollen, Reise- und Touristenverkehr*. MfS-Handbuch, Teil III/14. Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR, BStU, Berlin
- Tomka Béla, 2009: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Osiris Kiadó, Budapest
- Tóth Ágnes, 2008: *Hazatérték*. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete. Gondolat Kiadó, Budapest
- Wehler, Hans-Ulrich, 2008: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*. Bundesrepublik und DDR, 1949–1990. Verlag Ch. Beck, München
- Wendt, Harmut, 1991: *Die deutsch-deutschen Wanderungen – Bilanz einer 40jährigen Geschichte von Flucht und Ausreise*. Deutschland Archiv, 1991/4. 386–395.